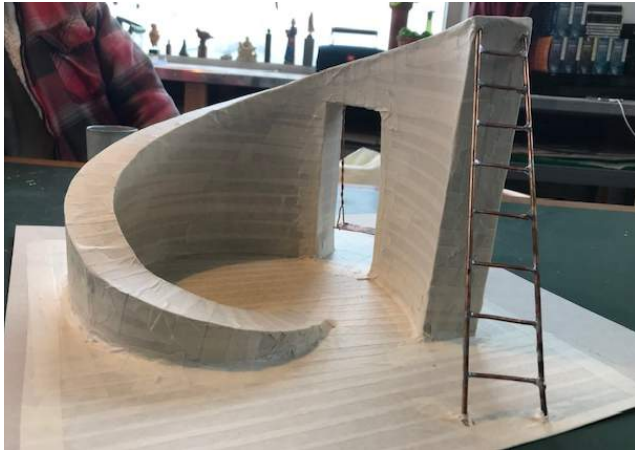

Leren in de aardbevingsregio

Over het leerproces van het leernetwerk en een eerste beschrijving van de inzet van het object *De Muur van Groningen* op vier locaties

Hanneke Muthert¹, Sujin Rosie en Ilse van Tuinen

Deze rapportage neemt u in twee deelverslagen mee naar het werk van het leernetwerk Goede geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied Groningen. Het eerste verslag 'Samen leren over zin in de aardbevingsregio' (pp.2-9) beschrijft het leren in dit leernetwerk op inhoud en als proces. De tweede deelrapportage 'De Muur van Groningen' (pp.10-18) beschrijft dit kunstobject, hoe dit object werd ingezet in de regio en wat dat teweegbracht.

¹ Contactgegevens eerste auteur <https://www.rug.nl/staff/j.k.muthert/>

Samen leren over zin in de aardbevingsregio

Het leerproces van een leernetwerk

Hanneke Muthert en Ilse van Tuinen

Inleiding

In dit verslag schetsen we het leerproces van het leernetwerk *Goede geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied Groningen* in de periode tussen 1 oktober 2021 en 1 oktober 2023. Het eerste gedeelte van dit verslag bespreekt het leerproces langs de inhoudelijke lijn. Deze lijn gaat over de onderwerpen die zijn besproken, de werkwijzen, de keuzes die gemaakt zijn en de wijze waarop de concrete resultaten van het leernetwerk tot stand zijn gekomen. Het tweede gedeelte van dit verslag belicht de proceskant van het leerproces. Deze lijn schetst een overzicht van het samenwerkingsproces binnen het leernetwerk. Om inhoud en proces goed te kunnen volgen, beschrijven we vooraf het beoogde doel van het leernetwerk, enkele invloedrijke omstandigheden, het aantal en type bijeenkomsten die plaats hadden, en een overzicht van de deelnemers en overige samenwerkingspartners. De rapportage sluit af met enkele reflecties over de dynamiek tussen inhoud en proces.²

Opzet en doel van het leernetwerk

Bij de start omschreven we dit leernetwerk als volgt:

‘Het leernetwerk richt zich op bewoners, professionals en organisaties/stakeholders die te maken hebben met de gevolgen van de gaswinning. Wat is goede geestelijke zorg in de specifieke context van het aardbevingsgebied Groningen? Wat heb je daarin ook gemeenschappen te bieden? Het leernetwerk beoogt een goede uitwisseling en omschrijving van de specifieke verhalen en vragen rond zingeving in een context die sterk gekleurd is door maatschappelijk moreel falen en het uitblijven van erkenning van leed, en de rol van geestelijke verzorging daarbij op persoonlijk en op gemeenschapsniveau. Het leernetwerk ontwikkelt producten die aandacht voor zingeving voor mensen en gemeenschappen ondersteunen in het aardbevingsgebied. Daarbij is ook oog voor andere regio’s en doelgroepen in de samenleving, die te maken hebben met maatschappelijk moreel falen en het uitblijven van erkenning voor veroorzaakt leed.’³

Gaandeweg het proces kwam de focus te liggen op het opnieuw delen van persoonlijke en gemeenschapsverhalen in de publieke ruimte, met de inzet van een (kunst)object: *De Muur van Groningen* (hierna: De Muur).⁴

Sterke dynamiek in een context van moreel falen

Samen optrekken in een regio waar sprake is van morele nood en ook van moreel falen van de overheid, is niet vanzelfsprekend en ook niet eenvoudig. Dat hangt samen met onder meer de langdurige geschiedenis van de gaswinning en problematische omgang daarmee, de grote hoeveelheid spelers in het veld van organisaties en instanties, de verschillende

² De eerste opzet van dit verslag is gemaakt door een onafhankelijke junior onderzoeker die zich richtte op de data van de leernetwerkbijeenkomsten. Aanvullingen komen van de voorzitter die bij praktisch alle bijeenkomsten aanwezig was. Wegens afwezigheid van de coördinator (GVA) in de periode van schrijven van deze rapportage, ontbreekt de GVA-bijdrage.

³ Vergelijk <https://www.kenniswerkplaatszingeving.nl/leernetwerk-aardbevingsgebied>

⁴ Voor een gedetailleerde beschrijving van de totstandkoming van het object en de inzet daarvan, verwijzen we naar de bijbehorende werkbeschrijving in de KWP Kennisbank (nog te verschijnen).

belangen die spelen, en ook met uiteenlopende persoonlijke situaties waarbij mensen op diverse wijzen gedupeerd, geraakt of anderszins betrokken zijn.⁵ De start van het leernetwerk was enige maanden voorafgaand aan de parlementaire enquête over de gaswinning.⁶ Een extra gegeven was dat de organisatie voor Geestelijke Verzorging in de Aardbevingsregio (GVA) sterke schommelingen kende in de personele bezetting in de periode dat het leernetwerk actief was. Ook kreeg GVA een nieuwe organisatorische inbedding. Bij deze bestuurlijke transitie waren ook leernetwerkliden betrokken. Dat alles brengt de nodige dynamiek met zich mee. Daarom is het goed om stil te staan bij het leerproces van dit leernetwerk om te zien welke lessen hieruit te trekken zijn.

Leernetwerk deelnemers en bijeenkomsten

De volgende organisaties en (beroeps)perspectieven waren vertegenwoordigd binnen het leernetwerk: een aardbevingscoach (Mensenwerk Hogeland); de Coöperatie Netwerk voor Levensvragen Groningen/Drenthe-Steenwijkerland (NvL); de cultuur & muziekbranche; EPIQ Groningen; een gedupeerde bewoner; Geestelijke Verzorging in de Aardbevingsregio (GVA); een psychiatrisch verpleegkundige; gemeente Het Hogeland; gemeente Eemsdelta; Nationaal Coördinator Groningen (NCG); onderzoekers (RUG); Platform Kerk en Aardbeving (PKA); en Stut-en-Steun (steunpunt mijnbouwschade). Binnen deze samenstelling was er een enkele dubbelrol, niet iedereen was de hele periode betrokken en meerdere professionals waren zelf ook gedupeerd. Daarnaast vonden er personele wisselingen plaats binnen GVA en eenmalig tussen junior onderzoekers. Overige samenwerkingspartners waren diverse organisaties betrokken bij de markten en festivals/events waar we participeerden met De Muur, aannemers/vervoerders, RTV Noord en netwerkpartner Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen.

Tussen 1 oktober 2021 en 1 oktober 2023 waren er tien leernetwerkbijeenkomsten. Van negen fysieke bijeenkomsten zijn audio-opnames gemaakt. Daarnaast was er een digitale bijeenkomst rond besluitvorming over het object. Aanvullend was er overleg in subgroepen. Zo was er de voorbereiding van leernetwerkbijeenkomsten (voorzitter en coördinatoren); aanvullend overleg over de ontwikkeling van het beoogde kunstobject (in diverse samenstellingen); een viertal besluitvormende besprekingen met de kunstenaar over concrete aspecten van het object (voorzitter, coördinator GVA, NCG, junior onderzoeker en PKA); en tenslotte waren er voorbereidingsbijeenkomsten voor de concrete inzet van De Muur van Groningen op de vier

⁵ Vergelijk voor een recent overzicht van de gevolgen op het terrein van bestuur; economie; gezondheid; psychosociaal welzijn; leefbaarheid; en imago, cultureel erfgoed en Groninger landschap: W. Schreuder, N. Busscher, T. Postmes (2023). *Inzicht in impact. De maatschappelijke gevolgen van de gaswinning en denkrichtingen voor de toekomst*. Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen.

⁶ Deze startte op 1 februari 2021 en werd afgesloten met het plenaire debat over de rapportage (23 februari 2023) op 6 en 7 juni 2023.

locaties (binnen GVA, en tussen junior onderzoeker, voorzitter en coördinator GVA). Daarnaast was er regelmatig telefonisch-, mail- en appcontact. Van deze extra overlegmomenten zijn geen audio-opnames. Voor dit stuk richten we ons hoofdzakelijk op de leernetwerkbijeenkomsten en vullen we aan waar nodig.

I. Leerproces: de inhoud op hoofdlijnen⁷

Binnen het doorgaande leerproces van de negen fysieke leernetwerkbijeenkomsten onderscheiden we drie fases: een oriëntatiefase (de bijeenkomsten 1-4), een fase van concretisering (de bijeenkomsten 5-9) en de evaluatie (bijeenkomst 10). Binnen die fasen schetsen we de onderwerpen die zijn besproken, enkele werkwijzen, de keuzes die gemaakt zijn en hoe de concrete resultaten van het leernetwerk tot stand zijn gekomen.

Oriëntatie

In de eerste fase leren de deelnemers elkaar beter kennen aan de hand van kennismaking met elkaar, casusbesprekingen vanuit diverse professies en/of werkvelden, een verdere introductie van het werkveld geestelijke verzorging aan de hand van twee zingevingsmodellen en een vertaalslag van deze modellen naar de werkpraktijken van de deelnemers.

Bij de eerste bijeenkomst stond kennismaken met elkaar en de thematiek zingeving centraal. Elke deelnemer kreeg twee vragen mee *‘Welk (praktijk)perspectief breng jij mee voor dit leernetwerk?’* en *‘Op welke manier komt aandacht voor zin naar voren in jouw netwerken/context?’* De werkwijze was om eenieder over zichzelf te laten vertellen en daarnaast met elkaar een casus te bespreken. De tweede bijeenkomst borduurde hierop voort. Opnieuw stond de bespreking van concrete casussen uit het werk van deelnemers centraal. Daardoor leerden de deelnemers elkaars en hun eigen perspectief op aandacht voor zingeving beter kennen. Tegen het einde van deze bijeenkomst waren er drie begeleidingen van gedupeerden besproken, waardoor ook de volgende vraag een antwoord kreeg; *‘Op welke manieren komt aandacht voor zin naar voren in de aardbevingsregio?’*. Zo bewoog het leerproces zich concreet richting de opdracht van het leernetwerk.

De derde bijeenkomst oriënterende zich op de praktijk van geestelijke verzorging. Dat gebeurde aan de hand van twee modellen voor het werken met aandacht voor zin.⁸ Deze modellen reikten handvatten aan bij de inhoud van de eerste twee bijeenkomsten. Hierdoor kregen de deelnemers meer kennis over hoe je met behulp van theorie aandacht voor zingeving in gesprekken kunt omzetten in concrete handelingen of acties. Deelnemers werden vervolgens uitgenodigd een ‘minilogboek’ bij te houden. Het ging erom vóór de volgende bijeenkomst enkele malen notities te maken van een concrete praktijksituatie in een pasklaar format dat aansloot bij de besproken modellen.

⁷ Van deze bijeenkomsten is voor intern gebruik ook een meer gedetailleerd overzicht beschikbaar.

⁸ Vergelijk het zogenaamde ui- of vierlagen model van Erhard Weiher (E. Weiher (2006). Spirituelle Begleitung in der palliativen Betreuung. In: *Lehrbuch Palliative Care*. Verlag Hans Huber, Hogrefe AG, Bern) en een gerelateerd vierlagenmodel zoals gehanteerd binnen GVA (vergelijk pp 18-19 in: <https://solidairgroningendrenthe.nl/media/1184/rapportage-gva-web.pdf>)

De vierde bijeenkomst sloeg een brug tussen opgedane inzichten en eigen praktijken. Dit gebeurde door een vertaalslag te maken tussen de modellen uit bijeenkomst drie naar daadwerkelijke zingevingszorg. In kleine groepjes werd aan de hand van de logboeken besproken in hoeverre, en zo ja hoe, elementen uit het model terugkwamen in het werk van de deelnemers. Zo werd helder welke rol deelnemers voor zichzelf zien weggelegd als het gaat om zingevingszorg en wat zij als taak van anderen zien. Ter afsluiting vroegen we de deelnemers om hun ideaalbeelden van goede zingevingszorg te expliciteren met behulp van symboolkaarten. Dat leverde heel diverse beelden van goede zingevingszorg op.

Concretisering

De tweede fase van het leerproces omvat de bijeenkomsten vijf tot en met negen. Hierbinnen streefde het leernetwerk naar een concretisering in de samenwerking: men wilde iets gaan doen. Elke bijeenkomst in deze fase toont een volgende stap in dat proces.

De vijfde bijeenkomst had het doel om de opgedane verlangens, inzichten en ervaringen rondom zingevingszorg te vertalen naar een concrete praktijk voor mensen uit de regio. Al snel werd er gekozen om zich niet te richten op een talig instrument, maar juist te werken met verbeelding. Kernvragen voor de brainstorm van het leernetwerk waren: *‘Welke functie moet ons object hebben?’*, *‘Wat willen we dat ons object teweegbrengt?’*, *‘Hoe kunnen we mensen iets nieuws bieden dat aansluit bij hun behoefte?’* Besloten werd dat de voorzitter en coördinator vanuit alle input met een conceptidee zouden komen. De zesde bijeenkomst draaide om een verdere uitwerking van dit idee. Centraal stond de gedachte van een muur met ruimte voor twee aspecten: er moest ruimte zijn voor zowel wachten en klagen alsook voor hoop voor de toekomst.⁹ Opnieuw werd kritisch gekeken naar wat de groep belangrijk vond: *‘Past dit concept bij de ideeën over zin, de behoeften in de regio, de modellen en de functie die we de afgelopen bijeenkomsten voor ogen hebben gehad?’*

Intermezzo I: Besloten werd om verschillende kunstenaars uit de netwerken van deelnemers uit te nodigen voor een verkennende bijeenkomst op voorwaarde dat ze enige interesse toonden voor ons conceptplan van een Muur. Na die verkenning bleef een kunstenaar over die er wel mee aan de gang wilde. Helder werd dat een zo concrete opdracht aannemen geenszins gebruikelijk was. Daarop haakten enkele kunstenaars af. Anderen konden hun agenda niet in lijn brengen met het gevraagde tijdschema.

De zevende bijeenkomst volgde hetzelfde principe als bijeenkomst zes maar dan op basis van een eerste ontwerp in de vorm van een maquette van de kunstenaar Gert Sennema. Op basis van de geuite feedback (onder meer over grootte object, vervoerbaarheid en veiligheid) werd een extra overleg gepland met Sennema door de betreffende subgroep. Naar aanleiding van die uitkomsten werd leernetwerkbijeenkomst acht ingelast in de vorm van een digitaal overleg omdat er een besluit moest vallen over wel of niet doorgaan met dit ontwerp van Sennema. Een ruime meerderheid koos daarbij voor doorgaan.

De negende bijeenkomst was de laatste stap van de concretisering. Er vond een brainstorm plaats over de inzet van de Muur. Verschillende festivals en locaties werden geopperd en ook werden suggesties gedaan voor concrete werkvormen. Hierbij stond centraal dat

---

⁹ Als inspiratie werd verwezen naar de Klaagmuur in Jeruzalem en het object ‘De Troostvogel’ van Jacqueline Gosschalk-De Leeuw.

mensen zich door de geestelijk verzorgers uitgenodigd zouden voelen om zich met hun verhaal tot De Muur en elkaar (en de gemeenschap) te verhouden. Het netwerk dacht gezamenlijk na over hoe specifieke keuzes konden bijdragen aan het resultaat dat ze voor ogen hadden. Met de Muur aansluiten op plekken waar al een happening plaatsvond – en dus niet zelf een event organiseren – was daarbij het uitgangspunt.

Intermezzo II. Vervolgens werden in een nauwe samenwerking tussen coördinator (GVA), voorzitter en junior onderzoeker de precieze werkvormen bepaald en de organisatie geregeld (bezetting GVA, communicatie met betreffende organisaties, vervoer object, media-aandacht, et cetera). Tenslotte werden voor de evaluatie afspraken gemaakt over het vastleggen van de opgedane ervaringen. In juni, augustus en september 2023 werd de Muur ingezet in achtereenvolgens Loppersum, Appingedam, 't Zandt en Zeerijp.

Evaluatie

De laatste fase van het leerproces draaide om de evaluatie. In bijeenkomst tien werd teruggekeken naar de inhoudelijke lijn en het proces en de resultaten van het proces werden besproken en gevierd. Het tweede uur stond in het teken van borging en implementatie met ook inhoudelijke bijdragen vanuit EPIQ en gemeente Eemsdelta. Mogelijk zou in 2024 De Muur goed kunnen aansluiten bij het project Mijn thuis, mijn verhaal. Het werd duidelijk dat er bij meerdere deelnemers de wens leeft om het proces voort te zetten na beëindiging van het leernetwerk *an sich*. Inhoudelijk overheerste er voornamelijk grote tevredenheid.

II. Leerproces: procesmatig

Net als bij de inhoudelijke lijn, herkennen we ook bij het proces van samenwerken verschillende fasen: allereerst een fase van aftasten oriënteren en verkennen; vervolgens het zoeken naar een concrete integratie van de verschillende ideeën en belangen en tenslotte de fase van het al pionierend uitproberen van de mogelijkheden van De Muur en terugkijken.

Aftasten, oriënteren en verkennen binnen de groep

De eerste fase was oriënterend en verkennend. De verschillende deelnemers stelden zich nieuwsgierig op, waarbij er veel ruimte was voor persoonlijke verhalen. Deze fase werd gekenmerkt door vrij veel instemming en weinig openlijke 'botsingen', al waren verschillende belangen en vooral ook frustraties over ontwikkelingen rond de gaswinning meermaals tastbaar aanwezig, soms ook rechtstreeks gericht naar de NCG-deelnemer. De rustige start¹⁰ gedurende de eerste drie à vier bijeenkomsten lijkt ook verbonden met de brede insteek van deze fase. Het verkennen van de inhoud en elkaars perspectieven, bood

¹⁰ Waar op basis van de opnames door de onafhankelijke junior onderzoeker de rustige start benadrukt wordt, ervoeren de voorzitter en coördinator destijds dat het heel hard werken was om deze groepsgesprekken in goede banen te leiden. Dat harde werken bleef.

veel ruimte voor het bestaan van verscheidenheid. Er hoefden nog geen knopen doorgehakt te worden. Wel wordt in deze fase duidelijk dat de ervaringsdeskundige op een heel eigen wijze aanwezig is en zo duidelijk een andere invalshoek toevoegt. In haar deelnemersrol raakt de situatie niet zozeer aan werk, maar vooral aan haar dagelijks leven. Dat uit zich in diens participatie, het brengt een andere manier van kijken met zich mee naar de gespreksonderwerpen. Ook zien we dat emoties meer aan het oppervlak liggen. Voor deze deelnemer leken de besprekingen over zin ondergeschikt aan de directe praktijkervaringen. Genoemde 'rangorde' is in verschillende mate ook herkenbaar bij de representanten met sterk praktijkgerichte rollen (of wellicht ook een praktische inborst), waar een aantal andere deelnemers juist veel waarde lijken te hechten aan ruim de tijd nemen voor reflectie en doordenking.

Integratie van belangen en ideeën

De tweede fase draaide om het bij elkaar komen en integreren van diverse ideeën en belangen. Dat was nodig om met elkaar ook tot een concreet product te komen. Daarbij ging het om het proces van samenbrengen van de (diverse ideeën van) deelnemers op een manier waardoor iedereen achter het bedachte product zou kunnen blijven staan. Daarbij speelde de praktische uitdaging om in een krap tijdschema met voldoende mensen tot afspraken te komen voor extra bijeenkomsten (met bijvoorbeeld de kunstenaar). Over het algemeen werd ook in deze fase breed meegedacht en positief op elkaar gereageerd. De overgang naar iets concreets gaan doen met elkaar bracht bij aanvang in bijeenkomst vijf veel energie los. Wel bleek dat hoe concreter de stappen en afspraken moesten worden, hoe moeilijker het was om iedereen tevreden aangesloten te houden. Bij het terugluisteren van de leernetwerkbijeenkomsten viel op dat de ervaringsdeskundige een ander perspectief innam dan overige deelnemers waarbij emoties van machteloosheid en teleurstelling speelden. In dat besluitvormingsproces is de ervaringsdeskundige uiteindelijk ook gestopt bij het leernetwerk.¹¹

Bij alle keuzes voor een definitief ontwerp stonden idealen, eigen voorstellingen en praktische zaken op gespannen voet. Zo speelden er randvoorwaarden als financiering en een krap tijdspad. Aan de andere kant moest het object ook echt voldoende passen bij het basisconcept dat de groep bedacht had. Daarbij verschilde de groep van mening over (het toestaan van ruimte voor) de creatieve vrijheid van de kunstenaar.¹² Het balanceren tussen (verschillende voorstellingen van) ideaal en praktijk vormde een flinke uitdaging binnen het samenwerkingsproces.

---

¹¹ Hierbij speelden -buiten het leernetwerk- ook de genoemde ontwikkelingen binnen de organisatie GVA een rol.

¹² Wel was de inzet van een kunstenaar uiteindelijk verkozen boven de idee van het zelf maken van een object of een maker/timmerman daartoe opdracht geven.

Pionieren en evalueren

De concrete inzet van het object was weliswaar afgestemd met de groep als geheel maar hier speelde -met ieders instemming- GVA de hoofdrol. Het pionieren betrof dus een subgroep. GVA, voorzitter, junior onderzoeker werkten samen met externe partijen uit Loppersum, Appingedam, 't Zandt en Zeerijp, de vervoerders van het object, EPIQ en ook RTV Noord.¹³ De laatste fase van het leernetwerk als groep betrof de evaluatie. Daarin werden de spanningen uit fase twee nog benoemd door twee deelnemers en was er aandacht voor wat er geleerd kon worden van het proces. Over het algemeen spraken de deelnemers tijdens de laatste bijeenkomst met dankbaarheid en trots over wat het leernetwerk had voortgebracht. De samenwerking tussen de verschillende deelnemersperspectieven werd als verrijkend ervaren. Deze positiviteit sprak ook uit de bereidheid van veel deelnemers om betrokken te zijn bij een mogelijk vervolg van de inzet van De Muur.

Korte reflectie

Leren in een context van de gaswinning beïnvloedt de dynamiek van een leernetwerk. De consequenties hebben veel invloed voor allereerst de gedupeerden vooral die met meervoudige schade. Maar ook werknemers van organisaties die anderen hierin proberen bij te staan, beleidsmatig op materieel of emotioneel of psychosociaal vlak, die daarbij tegen tal van muren oplopen ervaren de gevolgen. Kortom, alle deelnemers hebben hiermee te maken.

Vanuit verschillende rollen en perspectieven gingen deelnemers in ons leernetwerk met elkaar om tafel. In een context waar voortdurend processen vastlopen en samenwerkingen en relaties geschaad worden, werd de urgentie gevoeld om het samen uit te houden en tot iets komen wat wel slaagt. Buiten het leernetwerk om gingen de ontwikkelingen uiteraard door. Een startrondje: 'hoe zit je erbij', was dan binnen de bijeenkomsten een moment om stoom af te blazen en frustraties te uiten. Daarin werd met regelmaat pijnlijk duidelijk hoezeer de situatie verschillende deelnemers onder de huid ging/was gaan zitten. Het is dan aan het einde enerzijds pijnlijk om te moeten constateren dat we de rit niet geheel samen hebben weten uit te zitten als leernetwerk, waaraan ook externe factoren bijdroegen. Anderzijds is er zeer hard gewerkt en is het doel geslaagd om tot iets te komen wat ook nog voortgezet gaat worden na afloop van dit leernetwerk. En waarmee de nodige bewoners bereikt kunnen worden.

---

¹³ De Muur genereerde vrij veel aandacht. Over de opbrengsten wordt in deel twee gerapporteerd.

Bijeenkomst vijf bracht een omslag teweeg waarin de beweging werd gemaakt van denken naar doen. Inhoudelijk was de voorbereidende periode noodzakelijk om tot iets zinvol te komen. De focus op doen bracht duidelijk nieuwe energie in de groep. Tegelijk werd door de doe- en doelgerichtheid en het krappe tijdschema in combinatie met de verschillen ook helder dat er keuzes gemaakt moesten worden wilde er vooruitgang geboekt worden. En juist daar botste het ook het meest. Hoe behoud je oog voor de verscheidene belangen en posities, en combineer je dat ook met concessies doen om samen verder te komen. Mogelijk verschilt dat niet eens zozeer met andere leercontexten, maar staat hier voor personen wel meer op het spel in de context van moreel falen: het gevoel van 'word ik hier wel recht gedaan/erkend'.

Vanuit deze context vatten we het geleerde als volgt kort samen:

- Samen leren gaat gepaard met de combinatie van een goede verkenning (talig/reflexief en creatief) van het onderwerp & concreet handelen: iets gaan dóen.
- In een context van morele nood/falen is het belangrijk om recht te doen aan verschillende perspectieven gecombineerd met verwachttingsmanagement rond die eigen posities als je samen iets wilt bereiken. Dit vraagt om motivatie, actief leiderschap, en inzicht in de groepsdynamiek en wat er op het spel staat voor personen.
- Voor een dergelijk proces is mogelijk meer tijd nodig dan twee jaar om iedereen aangesloten te houden. Tegelijk helpt een deadline ook om tot iets concreets te komen.

De Muur van Groningen

Een beschrijving van het object De Muur van Groningen, de inzet daarvan op locatie in de periode juni-september 2023 en de reacties

Hanneke Muthert, Ilse van Tuinen en Sujin Rosie¹⁴

Inleiding

In het leernetwerk is gewerkt met de inzet van een object *De Muur van Groningen* (hierna: De Muur). Dit object is begin 2023 gemaakt door de Groninger kunstenaar Gert Sennema in aansluiting op een idee ontwikkeld door het Groningse leernetwerk 'Goede geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied Groningen'. Binnen het leernetwerk is eerst geïnventariseerd hoe zingeving een rol speelt bij bewoners in de aardbevingsregio en ook in hoeverre zingeving concreet aandacht krijgt vanuit verschillende professies en rollen. Wat bleek, is dat in deze context het delen van verhalen van zin op verschillende niveaus niet (langer) vanzelfsprekend is. Gezien en gehoord worden is echter wel belangrijk om je op een nieuwe wijze tot een moeilijke situatie te verhouden.¹⁵ Om dat proces van het delen van persoonlijke en gemeenschapsverhalen te stimuleren, bedachten we de inzet van een object. Dat moest een uitnodigend object zijn waartoe mensen zich in de publieke ruimte actief kunnen verhouden. Men moet zich dit object eigen kunnen maken. Dit leidde tot de ontwikkeling en inzet van het object De Muur die vervolgens op vier verschillende locaties in de regio is ingezet. Daarbij volgden we het principe om aan te sluiten bij relevante festivals en markten die al georganiseerd werden en dus geen aparte *events* op te zetten. Op locatie nodigden geestelijk verzorgers van GVA mensen uit om zich (via actieve werkvormen) tot De Muur en tot elkaar te verhouden. Doelgroep van dit object zijn in principe alle aanwezigen ter plekke, waaronder (gedupeerde) Groningers en andere voorbijgangers. Een tweede werk werd begin juni toegevoegd: het lied *De Muur van Grunnen* door Erwin de Vries, Groninger zanger en deelnemer aan het leernetwerk. Dit lied kan direct uit de speaker in De Muur of via een koptelefoon beluisterd worden.

In dit verslag beschrijven we De Muur en een eerste indruk van wat die inzet van De Muur heeft opgebracht. Eerst volgt een beschrijving van het object De Muur van Groningen door de kunstenaar Gert Sennema. Aansluitend volgt de liedtekst van De Muur van Grunnen, waarmee Erwin de Vries het verhaal van Groningers vormgeeft, mede gevoed door de bijeenkomsten het leernetwerk. Daarop volgt een beknopte schets van de inzet van De Muur op de vier verschillende locaties. Deze samenvatting beschrijft wat GVA geestelijk verzorger Emilio Veendorp tijdens de afsluitende evaluatie bijeenkomst van het leernetwerk vertelde over de locaties zelf, de bezoekers en de houding van de geestelijk verzorgers, aangevuld met enkele observaties van een van de onderzoekers (Muthert). Ten slotte beschrijven we kort welke bijdragen zoal aan De Muur werden toevertrouwd. In 2024 volgt in een synthetiserend overzichtsartikel over dit leernetwerk een verdere analyse. Voor een impressie van het object en ook de inzet van De Muur is ook een [reportage](#) beschikbaar, gemaakt op locatie 't Zandt door RTV Noord en uitgezonden door dezelfde.

---

¹⁴ Met dank aan Gert Sennema, Emilio Veendorp en Erwin de Vries voor hun tekstbijdragen.

¹⁵ Deze aannahme kan onderbouwd worden vanuit theorievorming over narrativiteit, coping en rouw. Vergelijk Muthert, H. (2021). Bridging inner and outer worlds: A psychodynamic approach to meaningful mourning. In P. Berger, M. Buitelaar, & K. Knibbe (Eds.), *Religion as relation: Studying religion in context* (pp. 192-213). Equinox Publishing Ltd.

Het object De Muur van Groningen

Gert Sennema beschrijft het object dat hij in het voorjaar van 2023 maakte met de volgende tekst, die ook aan het object De Muur bevestigd is om bezoekers te informeren:

Over “De Muur van Groningen”

Eind vorig jaar werd ik geattendeerd op een ontwerpopdracht van een projectgroep, onder aanvoering van de faculteit Godgeleerdheid (Rijksuniversiteit Groningen), ten behoeve van het monitoren van het geestelijk welzijn in het aardbevingsgebied van Groningen. Het object zou als vehikel dienen om bewoners hun verhaal te laten vertellen. Over de vorm was reeds besloten dat het een muur moest verbeelden. Ook zou de muur moeten aanzetten tot interactie en participatie met de bewoners van het aardbevingsgebied.

Bij het ontwerpen van “de muur” ben ik altijd uitgegaan van een wand met een opening. Een gesloten muur als scheiding tussen twee ruimtes/werelden leek me van meet af aan te statisch en te passief. Hoe krijg ik beweging in de muur? Horizontalen en verticalen staan voor rust, evenwicht en bewegingsloosheid; een diagonaal suggereert dynamiek. De diagonaal in het ontwerp en de opening in een gesloten constructie werden een uitdaging om te verwerken. Door een kromming in de diagonaal aan te brengen ontstaat er een binnen- en buitenruimte. Van de buitenkant wordt een gesloten vorm ervaren, eenmaal binnen kan de ruimte als beschermend ervaren worden, zonder opgesloten te zijn. De gekromde diagonaal zien we ook bij de Sovjet avant-gardist Vladimir Tatlin. Zijn toren voor de derde Internationale (1920) is een beeldend manifest van hoop en vooruitgang. In “de Muur van Groningen” kan dit ook ervaren worden.

In de opening van de wand hangt een schommel. De schommel biedt de mogelijkheid om de beide ruimtes te beleven, van beide uitzichten te genieten en los van de grond te zijn. De toeschouwer kan de muur doorsnijden in beweging en actief beleven. De ladder biedt de mogelijkheid om van standpunt te veranderen. Bovendien kan het laag en het hoog beleefd worden in dit object, door de ladder, die ook de droom symboliseert. Binnen en buiten, hoog en laag; je kunt je er fysiek toe verhouden.

De interactie met het publiek wordt gestimuleerd door de wanden van de muur te beschilderen met schoolbordverf, steenrood. Hierop kan met stoepkrijt getekend en geschreven worden. Zo ontstaat een levend monument, wat door het publiek van inhoud en beeld wordt voorzien. Onder de ladder aan de hoge, kopse zijde is een brievenbus gemaakt voor berichten die van minder publieke aard zijn.

De Muur van Groningen is gedacht vanuit de rode Groninger baksteen. Voor een object wat op verschillende plekken zal verschijnen is de uitwerking in baksteen niet haalbaar. Dit beeld is gemaakt (geconstrueerd) uit hout, en moet derhalve gezien worden als prototype voor een uiteindelijke versie in baksteen.

Grijpskerk 15 mei 2023   Gert Sennema

De Muur van Grunnen, door Erwin de Vries

Hieronder volgt de songtekst van het lied dat uit de speaker of koptelefoon klinkt bij het object De Muur.¹⁶

DE MUUR VAN GRUNNEN - (c)Tekst & muziek van Erwin de Vries

Ik wait van het gemis
En hou het was
En hou het is
Geef t moar aan mie
Loat t moar bie mie

Ik wait van al dat wachten
De woede, stried
De sloapeloze nachten
Loat dat moar bie mie
Geef dat moar aan mie

Ik wait van dien onzekerheid
De pien, de angsten
Het verdrait. Van die
Loat dat moar bie mie

*Ik was der bie
Toun ze beloofden
Dat ze het begrepen
Moar da s nait bleken
Anders stond st doe nou nait hier*

*Ik was der bie
T oordail des hogerhand
Hou st in een slecht bouk bist beland
Mit ain bain in een depressie*

Ik wait as goudbedoulde
Hou st doe worstelde
Hou t vuilde
Loat dat moar bie mie
Geef dat moar aan mie

Ik wait t van dien kind
En wat dij vindt
En sloapt of nait
Deur dien verdrait
Tussen joe baaidend
Loat t moar bie mie
Geef t moar aan mie

**Loat mie dien scholder veur die wezen
Veur wat vertraauwen in het leven
Leste buusdouk om dien troanen te kinnen
dreugen**

**Geef mie dien sores
Geef mie dien sonden
Geef mie dien löt
Woaraan wie binnen verbonden
Ik wil dien verhoal
En ik zal die aaltied geleuven**

Ik wait t van dien hoes
Woar is dien thoës
En is er raauw
Woar kist noar tau?
Kom din moar bie mie
Loat t moar bie mie

*Ik was der bie
Dat de gepoetste schounen
Een oordail velden
Doar konst t din mit doun
Veur de rest van dien bestoan*

*Ik was der bie
Dat veul gedupeerden
Heur emoties voak maskeerden
En dat Grunnen
Weer in de koale bleef stoan!*

**Loaten wie t verleden nait vergeten
Bie wat wie nou waiten in dit leven
Doarom mouten wie veur ze stoan en goan
schraauwen**

**Zodat we ze een plek kinnen geven
Zodat ze weer deur kinnen goan mit leven
Om aan een toukomst eindelek te kinnen
bawuen**

**Dus:
Schrief, bid, verwaark, hoop, troost, proat,
vuil, kloag
Gedenk, zuik, bevrijd en heb laif
Vroag, koester, dank, vergeef, verlös,
herinner, erken, leef
Verman, verbroeder, zing, omaarm en
schraai**

¹⁶ Inmiddels is een tweede versie gemaakt die ook geschikt is voor uitzendingen op radio, *Spotify*, etc. 7 januari 2024 volgt een eerste live uitvoering in het Forum te Groningen.

De inzet van De Muur op vier locaties

Na deze beschrijving van zowel het object als de liedtekst, volgt nu een impressie van de inzet van De Muur op locatie zoals verwoord door Emilio Veendorp, geestelijk verzorger bij GVA.¹⁷

Locatie Loppersum

De eerste keer dat De Muur werd ingezet was in Loppersum tijdens de Lopster Lentemarkt. Het was erg succesvol voor een eerste keer. Het was redelijk druk en er kwamen veel mensen op af. Die mensen reageerden ook enthousiast. Het was erg fijn om terug te krijgen van mensen dat ze het mooi vonden dat er zoveel energie in [het object] was gestopt. Wat opviel was dat er veel kinderen op De Muur afkwamen. Dat was eigenlijk niet zozeer wat we verwachtten. We hadden meer gedacht aan een-op-een gesprekken met bewoners. Het mooie ervan was dat er de nodige contacten waren met kinderen en ook wel dat kinderen daardoor hun ouders naar De Muur brachten. [Ook kwamen er de nodige (puber)jongeren op De Muur af.] Er zijn mooie verhalen naar voren gekomen. Om even kort toe te lichten; De Muur heeft dus twee kanten, een troostzijde en een klaagzijde. En rondom die thematiek hebben we geprobeerd het gesprek aan het gaan. Mensen werden uitgenodigd om iets mede te delen of iets achter te laten of om überhaupt iets te delen op De Muur. Dat kon zowel in vertrouwde vorm [een bewoners schrijft of tekent iets op De Muur zonder verder contact] als in gesprek. En dat is gebeurd, heel veel zelfs. Aan het einde van de dag stond De Muur helemaal vol; van tekeningen tot kreten van frustratie tot troost. Dat was mooi om te zien.

¹⁷ Bron: transcript van de slotbijeenkomst van het leernetwerk, 16 oktober 2023.

Locatie Appingedam

De tweede keer in Appingedam was een compleet andere setting. Daar zijn we naar de weekmarkt geweest, dat was een hele andere gelegenheid. Hoewel dat esthetisch echt een andere locatie was om De Muur neer te zetten -midden in Appingedam- paste de locatie niet helemaal bij de doelstelling. Mensen kwamen daar met name om snel hun wekelijkse boodschappen te doen. Misschien is dat even een moment van ontsnappen aan en niet bezig zijn met [de aardbevingssores]. Dus De Muur werd vrij snel gepasseerd. Dat zorgde ervoor dat wij als geestelijk verzorgers een behoorlijk proactieve houding moesten aannemen om het gesprek überhaupt te starten. En dat was de eerste keer in Loppersum niet het geval. Daar kwamen mensen sneller zelf tot De Muur. De vorm en opbrengst was daardoor ook anders in Appingedam dan in Loppersum. Het was ook wel interessant om te zien dat gemeenschappen in verschillende omgevingen anders kunnen reageren op dezelfde Muur.

Locatie 't Zandt

De derde keer stonden we op 't Zandt. Daar heeft Erwin de Vries ook opgetreden. We stonden op een klein festival dat een initiatief was van mensen uit de gemeenschap zelf. Het festival had marktkraampjes, muziek, foodtrucks, springkussens, etc. En er kwamen voornamelijk mensen uit de omgeving op af. Er was een goede opkomst. Het was opnieuw weer anders dan de vorige twee keren. Dus het is interessant hoe de opkomst verschilt en hoe de inhoud daardoor ook weer verschilt. Hier vernamen we dat het publiek vrij afwachtend was. Mensen bleven een beetje op een afstand staan. Dat maakte dat we meer op mensen moesten afstappen, maar dat is als geestelijk verzorger ook een ervaring waarin je groeit. Het leert je over hoe je ermee om moet gaan als de sfeer best wel bepaald wordt door de afstand met het publiek. Dat beïnvloedt je houding als geestelijk verzorger in zo'n presentiemoment. Later vernamen we dat er binnen de gemeenschap een aantal [sociale] spanningen lagen rondom de aardbevingsproblematiek die het mogelijk moeilijker maakte voor mensen om te interacteren met De Muur. [Vlak na het optreden van Erwin de Vries volgde een langen en enorme regenbui waarna bijdragen met krijt op de Muur niet meer mogelijk bleek.]

Locatie Zeerijp

De laatste keer was op een kleinschalige markt in Zeerijp. De markt was geïnitieerd om de opening van het nieuwe dorps huis te vieren. Dat was wel echt weer, vond ik zelf, een succes. Mensen stapten enorm positief op De Muur af. Er waren ook mensen die De Muur al eens ergens voorbij hadden zien komen. De Muur was inmiddels herkenbaar geworden door de eerdere locaties en door de media. Dat had een dubbele werking, omdat het ijs meteen gebroken was en mensen daardoor sneller op De Muur afstapten. Er was ook veel jeugd die er goed op reageerde en ook veel ouderen die het initiatief een warm hart toedragen. We krijgen echt mee dat mensen het mooi vinden dat het initiatief is gestart. En dat dit voor

Groningers door Groningers is bedacht. Het is mooi om te zien dat mensen hieraan hun steentje willen bijdragen door hun ervaring of verhaal te delen.

Observaties

Uit observaties door een van de onderzoekers aanwezig bij de Muur, blijkt dat geestelijk verzorgers zich verschillend opstellen bij het object. Uiteraard zijn de observaties gedeeld met de geestelijk verzorgers, waarnaar hiervoor al gerefereerd wordt. Het blijkt niet per se eenvoudig voor geestelijk verzorgers om op deze wijze gesprekspartner te zijn. Daarbij spelen omgevingsfactoren een rol. Factoren van belang lijken onder meer bij welke type event wordt aangesloten, maar ook hoe er in de gemeenschap wordt omgegaan met elkaar gedurende de bevingsgeschiedenis en de processen van (wachten op) schadevergoeding, versterking en ondersteuning. Dat beïnvloedt de sfeer en ook de openheid van voorbijgangers in de diverse contexten. Ook de opstelling en ervaring van geestelijk verzorgers zelf rondom het object spelen mee. Een belangrijke afweging lijkt te zijn in hoeverre je mensen actief gaat benaderen: wanneer nodig je mensen actief uit en stap je op ze af en wanneer lijkt op afstand te blijven en wachten of ze naar jou toe komen meer gepast? Daarbij leken de geestelijk verzorgers soms terughoudender dan noodzakelijk. Daarnaast verdient de actieradius aandacht: op welke afstand van het object je inzet vertoont. Als mensen structureel op afstand blijven, kan de geestelijk verzorger diens actieradius beter wat uitbreiden. Daarnaast viel op dat het veel energie vraagt om hele dagen op deze wijze inzet te tonen. Daarom is het goed dat er minimaal twee collega's zijn. Zo kun je makkelijker afwisselen en acteren op wat zich aandient, dichtbij of verder weg.

Concluderend zien we allereerst dat de inzet van het object De Muur hoe dan ook de nodige sociale dynamiek teweegbrengt. Soms is dat in heel positieve zin, soms ook doordat mensen expliciet afstand nemen van dit initiatief zoals op locatie twee waar marktmedewerkers oprecht vreesden voor hun klandizie. Ten tweede vraagt gebruikmaking van dit object om (geoefende) verbinders en om afstemming op de context. Afstemmen op de context gaat niet vanzelf en vraagt om aandacht voor hoe individuen hun gasdossier ervaren en voor wat speelt in de dynamiek op gemeenschapsniveau. Dat vraagt sensitiviteit voor wat zich afspeelt in de fysieke ruimte en in de gemeenschaps- en persoonlijke verhalen, maar ook om toerusting en reflectie van de geestelijk verzorger hoe ze dit werk goed kunnen doen. Het werken met objecten in de publieke ruimte vraagt om bijpassende vaardigheden.¹⁸ Tot slot zien we dat de inzet van een object als De Muur brede belangstelling genereert, zowel in de media, alsook in het culturele en sociale domein. Dat kan ook in de nabije toekomst helpen om aandacht voor zingeving breder in te bedden.

Na deze reflecties over de inzet van De Muur, volgt in het laatste onderdeel van deze rapportage een beschrijving van wat mensen zoal toevoegen aan dit object.

Bijdragen aan De Muur

Als we de bijdragen op De Muur van de vier verschillende locaties op een rij zetten, dan kunnen we deze onderscheiden met behulp van de twee zijden van De Muur. De buitenzijde

---

¹⁸ Deze benadering verdient nader aandacht en wordt bij de RUG momenteel onderzocht onder meer in een project over zingeving bij jongeren (door Martin Jans, Hanneke Muthert en Anja Visser). Ook bij een beoogd vervolg van de inzet van dit object hopen we daar samen met geestelijk verzorgers meer over te weten komen.

toont hoopvolle en troostende berichten, op de binnenmuur zien we veeleer de klacht centraal staan. Dat is overigens conform de uitnodiging die geestelijk verzorgers doen en ook wat de kunstenaar aanreikt in zijn informatie over het object. Een derde categorie van berichten vormen de bijdragen van kinderen. Na een korte beschrijving van de verschillende categorieën volgen enkele uitspraken ter illustratie. De nummers achter de citaten verwijzen naar de locaties 1-4 waar ze zijn opgetekend.

1) Troost of hoop (voor de toekomst)

Aan de buitenzijde van De Muur, de kant van de troost en ook hoop onderscheiden we twee verschillende typen berichten. Categorie een omvat berichten die verwijzen naar de aspecten die de schrijvers zelf troost bieden. Het tweede type zijn berichten die juist proberen een ander moed in te spreken. Deze laatste berichten kunnen zowel geschreven zijn voor bewoners door bewoners, maar ook door mensen die zelf niet direct betrokken zijn bij de problematiek. In deze tweede categorie vallen ook de wensen die mensen hebben opgeschreven voor de toekomst. Van alle drie volgen nu enige voorbeelden.

Jezelf moed inspreken

- Goede familiebanden (1)
- Elke dag even naar buiten met mijn hondje (1)
- Mien mooie Lopster toren (1)
- Fijne buurt/stad (2)
- Mijn werk in W... (1)
- Samen delen (3)
- Als ik boos ben, helpt paardrijden (4)
- De kat kan mee als we naar een wisselwoning moeten (4)

De ander een hart onder riem steken/ Wensen voor de toekomst

- Doorgaan met je eigen ideeën en wensen voor je huis. Dus niet afwachten op versterking of sloop nieuwbouwwoning. (1)
- 'T het nog nooit, nog nooit zo donker west of 't wer altied wel weer licht. (1)
[liedtekst van Ede Staal]
- Blijf positief! (2)
- De aanhouder wint. Samen zijn we sterk! (2)
- Heel veel kracht en sterkte met de gevolgen van de aardbevingen! (2)
- Herkenning vanuit Zuid-Limburg i.v.m. de mijnschade (2)
- Maak de wereld mooi met groen (1)
- Het komt wel weer goed! (3)
- Verduurzaming. Lekker los. Nieuwe initiatieven en ideeën. (4)
- Hou elkaar vast! En ik zie dat ook (4)
- Voor elkaar, door elkaar, met elkaar (4)

2) In de wacht staan en klachten benoemen

Op de klaagzijde zien we voornamelijk berichten van onvrede, onrust en teleurstelling.

- Het is een lange, pijnlijke weg die de moeite niet waard is. De mensschade is te groot. (1)
- Wat duurt het lang. (1)
- Ik wil de rust graag terug in mijn dorp (1)
- Mijn vrienden wonen verder weg door de aardbevingen (2)
- [Dit object staat] Symbool voor De Muur waar 'we' tegenaan lopen (3)

- Ongeloof, en toch is het waar. Geld en roem boven zorg (4)
- Verdeeldheid. Chaos. Slechte organisatie (4)
- Ik haat de aardbevingen (4)

3) Kinderen aan het woord

Een derde categorie van berichten vormen de bijdragen van kinderen. De geestelijk verzorgers benoemen in hun beschrijving al dat kinderen snel op De Muur afkwamen. Op elke locatie zijn er tekeningen en berichten van kinderen toegevoegd aan De Muur. Sommige van de berichten en tekeningen passen bij de rest van de berichten, terwijl andere meer los lijken te staan van de aardbevingsproblematiek.

- Bevat veel tekeningen die gemaakt lijken te zijn door kinderen. Er zijn huizen en mensen te zien, maar ook een regenboog en bomen. Verder staan er ook korte woorden en namen; 'Loly game', 'Justin Bieber', 'Film', 'Strand', 'K3'. Op de foto's wordt duidelijk dat de kinderen ook actief interacteren met De Muur, bijvoorbeeld door te schommelen of op De Muur te klimmen. (1)
- 'Met kindren spelen' (2, troostzijde)
- 'Het kan heel gevaarlijk voor mensen' [kinderhandschrift]' (2, klachtzijde)
- Lars was hier (3)

Met deze beschrijving sluiten we ook deze tweede deelrapportage over het leernetwerk af. Achtereenvolgens hebben we na een inleiding de inzet van het object De Muur van Groningen nader toegelicht. Daarbij is het object De Muur beschreven inclusief het lied dat daaruit klinkt. Per locatie is kort beschreven wat de inzet van de Muur teweegbracht in de omgeving en bij de geestelijk verzorgers zelf. Tenslotte zijn enkele reacties op De Muur verwoord.

* De foto's in dit verslag zijn genomen door deelnemers van het leernetwerk en Gert Sennema.

